

УДК 159.99

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАС ОСОБИСТОСТІ: ЗМІСТОВНО-ХРОНОЛОГІЧНА ЛОГІКА ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА

Сухенко Я.В., к. психол. н., докторант,
доцент кафедри психології та особистісного розвитку
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»
Національної академії педагогічних наук України

У статті аналізуються концептуальні підходи до вивчення проблеми психологічного часу особистості. Розкрито змістовно-хронологічну логіку вивчення даного феномена. Окреслено перспективи використання отриманого знання в контекстуальному полі вивчення проблеми індивідуальної освітньої траєкторії особистості.

Ключові слова: психологічний час, власна одиниця часу, фазова сингулярність, каузометрія, темпоральна сутність особистості.

В статье анализируются концептуальные подходы к изучению проблемы психологического времени личности. Раскрыта содержательно-хронологическая логика изучения данного феномена. Очерчены перспективы использования полученного знания в контекстуальном поле изучения проблемы индивидуальной образовательной траектории личности.

Ключевые слова: психологическое время, собственная единица времени, фазовая сингулярность, каузометрия, темпоральная сущность личности.

Sukhenko Ya.V. PSYCHOLOGICAL TIME OF PERSONALITY: CONTENT-CHRONOLOGICAL LOGIC OF RESEARCH THE PHENOMENON

The article analyzes conceptual approaches to the study of the problem of psychological time of the personality. The content-chronological logic of studying this phenomenon is disclosed. The prospects of using the acquired knowledge in the context of studying the problem of the individual educational trajectory of the personality are outlined.

Key words: psychological time, personal unit of time, phase singularity, causometry, temporal essence of personality.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми психологічного часу особистості зумовлюється логікою наукового пошуку в царині психології навчання дорослих, зокрема: потребою дослідження індивідуальної освітньої траєкторії дорослого учня як психологічного феномена – його психологічних детермінант, особливостей, механізмів тощо. У наших попередніх публікаціях показано, що індивідуальна освітня траєкторія особистості характеризується змістовою та динамічною неоднорідністю, виявляється в єдності стабільних та перехідних етапів і у даному сенсі є дотичною до проблем життєвого шляху особистості (К. Абульханова-Славська), педагогічної форми особистісних змінювань (П. Лушин); визначено, що її психолого-педагогічний зміст розкривається та конкретизується в освітньо-дидактичній, ресурсній, індивідуально- та соціально-психологічній, а також картографічно-хронологічній категоріях. Остання розуміється як така, що поєднує суб'єктивні та об'єктивні освітні графі у тривимірному хронологічному просторі особистості [6].

Метафорично, можливо й дещо спрощено, але образно, зв'язок між психоло-

гічним часом та індивідуальною освітньою траєкторією особистості розкривається у приказці «опинитися у потрібний час у потрібному місці» й додамо – у потрібному місці освітнього простору.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Системні дослідження психології часу здійснювалися представниками одеської наукової школи, а саме: особливості уявлення про часову ретроспективу, перспективу, вікові особливості відображення об'єктивного часу (Д. Елькін), особливості сприйняття часу, одночасності та моторики, вплив мотивації на сприйняття часу в діяльності (Н. Будіянський, Л. Драголі, А. Медвецька, Н. Огороднікова, Г. Соколова), психологічна категорія суб'єктивного часу особистості, її вимірюваність, типологія, роль у зміні життєвого шляху, психосоматиці, інтелектуальному розвитку (Б. Цуканов), опосередкований понятійний час як детермінанта онтогенетичного розвитку свідомості (З. Кіреєва), дискретність психічного розвитку у масштабі часу та опису життєвого шляху особистості (В. Буганова), дискретна метрика життєвого шляху творчої особистості (І. Страцинська), відображення часової складової у карти-

ні світу суб'єкта (Р. Свиначенко), фактор часу в «психологічному профілі» керівника (А. Молдованова), психологічні особливості ритмічної структури психіки індивіда (О. Литвиненко), психологічні особливості сприйняття зорових ілюзій відповідно до власної одиниці часу (Ю. Цуканова), суб'єктивний час як чинник делінквентної поведінки (А. Коваль) та інші.

На основі системних досліджень даної проблеми також розроблені: причинно-цільова концепція психологічного часу особистості (Є. Головаха, О. Кронік), концепція особистісної організації часу життя та діяльності (К. Абульханова-Славська у співпраці з Т. Березіною, Н. Григоровською, В. Ковальовим, Л. Кублицькіне, О. Кузьміною, В. Серенковою, Н. Растригіною), діяльнісна концепція психічних процесів, що визначає взаємозв'язки між часом та енергією (Б. Беспалов).

Завдання дослідження полягають в аналізі наукової логіки пізнання проблеми психологічного часу особистості та визначення перспектив використання даного знання у контекстуальному полі вивчення проблеми індивідуальної освітньої траєкторії особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тематичний аналіз дозволив визначити найбільш ґрунтовні дослідження психології часу, здійснені представниками різних психологічних шкіл. До таких відносимо дослідження психології сприйняття часу представниками одеської наукової школи, що має більш як сторічну історію та пов'язане, насамперед, з ім'ям М. Ланге – фундатора вітчизняної експериментальної психології. Траєкторія його наукового пошуку зумовила поєднання об'єктивної та суб'єктивної логіки у розумінні психології в цілому та експериментальної психології зокрема, й сприяла усвідомленню та актуалізації проблеми дослідження психологічного часу. У практичному плані ним були створені лабораторні умови для експериментальних досліджень психологічного часу послідовниками [2].

Д. Елькін очолював кафедру психології та експериментальну психологічну лабораторію Одеського державного університету з 1930 року по 1976 рік і безпосередньо досліджував уявлення про час, часову ретроспективу та перспективу, вікові особливості відображення об'єктивного часу людьми та тваринами. Основні результати його хронометричних експериментів засвідчили, що організм людини та тварини здатний до відліку часу, а складний аналітико-синтетичний процес сприйняття часу нерозривно пов'язаний з пізнавальними

процесами; що найбільш ефективно відтворення характеристик часу здійснюється за допомогою мови, яка надає диференціації часу високу точність. Також з'ясовано, що відображення тривалості має високий кореляційний зв'язок з психофізіологічними індивідуальними особливостями індивідів [8].

Базуючись на результатах психофізіологічних досліджень, Д. Елькін визначає феномен «сприйняття часу» як відображення в мозку об'єктивної тривалості, швидкості та послідовності явищ дійсності, що свідчить про розуміння ним природи даного феномена як суто об'єктивного [8]. Таке бачення було закономірним для психології того часу, й, очевидно, стало причиною, що не дозволила науковцю пояснити природу похибки відтворення тривалості, відсутності рецептора сприйняття часу та відповідного механізму, інтерпретувати та узгодити між собою численні емпіричні результати, а також вибудувати цілісний теоретичний конструкт. Л. Акімова, оцінюючи науковий доробок Д. Елькіна, зазначає, що він «... провів фундаментальні експериментальні дослідження у галузі психології сприйняття, однак не зробив спробу побудувати цілісну теорію сприйняття часу. Вважаючи механізм біологічного годинника фізіологічною основою «теперішнього» у свідомості індивіда, він залишив теоретичне пояснення метаморфоз часу у внутрішньому світі людини своїм послідовникам» [2, с. 18].

Б. Цуканову вдалося впорядкувати, переосмислити накопичену емпірику, перейти від розуміння категорії сприйняття часу, як базової у даній проблематиці, до дослідження психологічної категорії суб'єктивного часу особистості та визначити її як об'єктивну реальність особливого роду, властивості якої (метрика і топологія, ритмічна структура, напрямок і швидкість плину, часова перспектива) відкриваються суб'єкту в тривалості, безпосередньо ним проживаємою, та забезпечуються механізмом ходу власного годинника з певним передаточним числом. За такого інтегрованого трактування час як фізичний об'єкт не протиставляється суб'єкту, а проблема часу, що суб'єктивно проживається, не зводиться до проблеми його сприйняття як фізичного об'єкта [7, с. 189–190].

За Б. Цукановим властивості тривалості часу, що безпосередньо проживається індивідом, визначаються мозком, який і виконує роль власного центрального годинника індивіда. Науковець довів існування власної вродженої константної одиниці виміру – власної одиниці часу (τ) індивіда, що визначається як відношення суб'єктив-

ної відповіді до заданої тривалості, а також описав процедуру її визначення. Серія емпіричних досліджень дозволила досліднику встановити значення власної одиниці часу індивіда (від 0,7 с. до 1,1 с. в людській популяції); виділити типи «квапливих», «точних» і «неквапливих» індивідів, співвіднести їх з типами темпераменту та ставленням до минулого, майбутнього та теперішнього; визначити передаточне число у власному (біологічному) годиннику індивіда, що визначає дворічний та великий біологічний (від 5,9 до 9,3 року) цикли у житті людини, співвідноситься з періодами та фазами її психосоматичного розвитку, точками «психологічних переломів» і появою характерних психосоматичних хвороб. Б. Цуканов акцентує увагу на небезпеці фазової сингулярності «...адже у мить зміни кінців початками організм наче гине та народжується знову» [7, с. 166], а також вважає, що головні її точки (співпадають з початком і кінцем поточного великого біологічного циклу, чвертями та половиною його тривалості) визначають «поворотні пункти» – вік у якому відбуваються «психологічні переломи» та/або з'являються ознаки характерних хвороб [7, с. 193]. Відповідно, він вважає, що й ставлення особистості до власного життя варто описувати/оцінювати з позиції пережитих великих біологічних циклів, а можливості для пізнання, управління та регуляції часу зумовлюються тим фактом, що система ставлення до часу як до власного «об'єкта» в людини формується упродовж всього життя [7].

У 80-х роках ХХ століття в інституті філософії Української академії наук Є. Головаха та О. Кронік працювали над причинно-цільовою концепцією психологічного часу особистості, виходячи з того, що хронологічний час відбиває рівномірні циклічні процеси у фізичних об'єктах і є умовною мірою для систем, які розвиваються, а власний час соціальних систем відповідає специфіці практичної діяльності та свідомості людей. Психологічний час розробники концепції визначають як реальний час функціонування та розвитку психічних процесів, станів і властивостей особистості на основі відображених у безпосередньому переживанні та концептуальному осмисленні об'єктивних часових зв'язків між подіями життя різного масштабу [4, с. 24]. Зокрема, авторами виділено три масштаби психологічного часу: ситуативний (відповідає безпосередньому сприйняттю та переживанню людиною коротких часових інтервалів); біографічний (визначається хронологічними межами існування людини, її уявленнями про тривалість власного життя, відповідає

часовим співвідношенням між основними подіями життєвого шляху особистості); історичний (дозволяє людині своє минуле пов'язати з життям предків, а майбутнє – із самостійним існуванням нащадків) [4, с. 7–8].

Для емпіричної перевірки причинно-цільової концепції її авторами розроблено каузометрію (лат. *causa* – причина, *metrum* – вимірювання) – метод, що передбачає побудову каузоматриці – таблиці взаємозв'язків між подіями, а також каузограми – графічного зображення загальної структури причинних і цільових зв'язків [4, с. 46–61]. Серія каузометричних досліджень дозволила вивчити основні властивості психологічного часу особистості крізь призму чинників його переживання (дискретність, напруженість, емоційна оцінка часу), механізмів формування (розтяжність, неперервність часу), а також особливості психологічного віку (інтраіндивідуальність, оберненість, багатомірність) як інтегративного показника суб'єктивної реалізованості психологічного часу особистості у біографічному масштабі [4, с. 88–110].

Практична цінність даних результатів полягає у тому, що вони засвідчили мотиваційно-регулятивний потенціал психологічного часу особистості та дозволили визначити основні орієнтири та механізми його розвитку. На думку Є. Головахи та О. Кронік, організаційною формою для проведення такої роботи мала б стати дослідницько-консультативна психологічна служба, орієнтована на формування й корекцію життєвої перспективи, життєвого шляху особистості через реалізацію діагностичної, консультативної допомоги у перехідних періодах життя, допомоги особам, які укладають шлюб, просвітництво у плані творчого ставлення до власного життя [4].

Водночас, спираючись на суб'єктну парадигму С. Рубінштейна, К. Абульханова-Славська починає розробляти концепцію особистісної організації часу життя та діяльності. Даний підхід передбачає онтологічний характер організації часу особистістю, що здійснюється або в діяльності як специфічному часовому утворенні, або у цілому в житті. Поле наукового пошуку включає часові характеристики психіки, самої особистості, життєвого шляху та його часових структур. Поступово концепція розвивається та трансформується з простої трикомпонентної дослідницької моделі (представленої когнітивним, емотивним, мотиваційним компонентами) в інтегральну модель особистісної організації часу (вивчалася в ізолювано взятих об'єктивованих формах – життя, діяльність, або

суб'єктивних – свідомість, переживання, неусвідомлювані компоненти), та згодом – в енергетичну концепцію психологічного часу. В останній дослідниця через базові категорії енергії та особистості поєднує психологічний, біологічний, соціальний час та час культури; чотирикомпонентну модель організації особистісного часу (сприйняття, переживання, усвідомлення та організація часу) доповнює п'ятим компонентом – енергетикою особистісного часу; як еквівалент поняття «активність особистості» вводить поняття «особистісна енергія», а людський час визначає як «... процес неперервного перетворення потенційної енергії життя в саме життя, у безліч миттєвостей теперішнього «зараз», які переходять одна в одну» [1, с. 253].

У системі координат внутрішнього часу людини як енергії її життя поєднуються темпоральні процеси різних рівнів і складності в єдиний людський час. Зокрема, розглядаються такі чотири компоненти як основний темпоральний енергетичний потенціал, або потенційний час життя, що співвідноситься з «біологічним годинником» як генетичною програмою розвитку та старіння організму; темп реалізації та витрат даної енергії, що переживається особистістю як тривалість; перетворені форми енергії (продукти праці, культури, мистецтва, науки, техніки), що забезпечують процеси накопичення та обміну часу між людьми, поколіннями, збільшуючи темпоральний потенціал; «породження» часу, коли темпоральна енергія не витрачається, а генерується у негентропійному процесі «виходу за власні межі» особистості. У межах енергетичної концепції психологічного часу отримує підтвердження й гіпотеза дослідниці стосовно того, що у сучасному світі інформаційних технологій, високих швидкостей основним еквівалентом та засобом комунікації між людьми виступає час і у даному сенсі він замінює функцію грошей [1, с. 253–256].

Таким чином, у дослідженнях К. Абульханової-Славської показано, що особистість зі своєю темпоральною організацією (співвідношення суб'єктивного часу з часом самореалізації в діяльності та на життєвому шляху, організатором якого вона стає, об'єктивно) виступає сполучною ланкою між суб'єктивним – психологічним і об'єктивним – фізичним, соціокультурним, історичним часом і знімає протиріччя між ними [1].

У діяльнісній концепції психічних процесів Б. Беспалова (психологічна школа МГУ ім. М. В. Ломоносова) розставлено дещо інші акценти у визначенні психологічного

часу, у взаємозв'язку між часом та енергією. У даному підході враховується знакова опосередкованість психічних процесів, їхній зв'язок зі зміною станів суб'єкта діяльності та нелокалізованість у мозку, який здійснює дані процеси, але не породжує їх. Б. Беспалов розрізняє поняття «час» діяльності та «часові характеристики» діяльності. Спираючись на погляди О. Леонтьєва щодо різних видів діяльності та професійних дій людини, він зазначає, що під психологічним часом життєвого процесу «... розуміється особлива, не речова й не енергетична, субстанція буття людини у світі ... тоді як часові характеристики діяльності, такі як тривалість, порядок дій, що її утворюють, запас часу для їх виконання та ін., розглядаються як атрибути часової субстанції діяльності (або прояви її змінюваної сутності)» [3, с. 108].

Аналізуючи уявлення про час у тайм-менеджменті, Б. Беспалов зазначає, що під управлінням часом мається на увазі «... виключно управління власною діяльністю, організацію виконання завдань та розподілу ресурсів ... людина керує не самим часом (що поки є неможливим), але запасами власного часу та іншими часовими характеристиками своїх професійних дій – їх тривалістю, швидкістю, локалізацією у часі, порядком виконання, своєчасністю та ін.» [3, с. 108]. Відповідно планування часу він визнає лише метафорою, а часовим ресурсом професійної діяльності – не час, а резерв часу. Останній пов'язує з організаційними (розклади, календарні плани тощо) та енергетичними ресурсами діяльності (вони можуть мати фізичну, фізіологічну, психічну або смислову форму та виявлятися у фізичній силі, активності, мотивації).

Щодо взаємозв'язку між часом та енергією, то у даній концепції він розглядається у двох контекстах. По-перше – дефіцит часу може компенсуватися підвищеною витратою енергії, по-друге – даний взаємозв'язок повною мірою відображається у метафорі «час – гроші», оскільки тривалість діяльності, витраченої на виробництво певного продукту, є часовою характеристикою діяльності й мірою його вартості.

Отже, у концепції психічних процесів Б. Беспалова також аналізуються та порівнюються категорії об'єктивного та суб'єктивного часу, означено вектори сприйняття, осмислення, переживання часу, стверджується регуляторна роль особистості (у єдності всіх її організаційних структур) в управлінні власними часовими ресурсами. При цьому фізичний і психологічний час розглядаються в ортогональних площинах Всесвіту, а роль людини у гло-

бальному часовому механізмі визнається обмеженою.

У даній статті ми не ставили за мету охопити й представити максимально широке поле тематичних наукових розвідок, натомість орієнтувалися на визначення й аналіз результатів концептуальних підходів, у яких найбільш виразно виявляється змістовно-хронологічна логіка дослідження означеної проблеми. З'ясовано, що вона відображає особливості переходу від об'єктивної до суб'єктивно-суб'єктивної парадигми пізнання та розуміння феномену психологічного часу в єдності наступних етапів:

1) розуміння часу як суто об'єктивного явища: час-об'єкт – людина-суб'єкт, що його сприймає та пізнає;

2) перехід від категорії сприйняття часу до психологічної категорії суб'єктивного часу особистості та інтегроване трактування його як об'єктивної реальності особливого роду, властивості якої відкриваються суб'єкту в тривалості ним проживаємої та забезпечуються механізмом ходу власного годинника, тобто – час як об'єкт не протиставляється суб'єкту;

3) дослідження психологічного часу особистості як суб'єктивного часу за окремими загально психологічними векторами (сприйняття, переживання, усвідомлення часу, неусвідомлювані компоненти);

4) розширене трактування психологічного часу як соціального часу, тобто як явища, що має не лише біопсихологічну, а й біопсихосоціальну природу; визначення орієнтирів, механізмів розвитку мотиваційно-регулятивного потенціалу психологічного часу особистості й проектування відповідних організаційних форм;

5) розкриття темпоральної сутності особистості, визначення її ролі як інтегратора, організатора, координатора часу на основі поєднання на особистісному підґрунті об'єктивних (притаманних психофізіологічному, психічному рівням організації) та суб'єктивних, відображених (сприйняття, переживання, усвідомлення) характеристик часу, тобто – подолання бар'єру між об'єктивним і суб'єктивним часом, інтеграція понять «особистість» і «час»;

6) обґрунтування єдності особистості як відкритої системи та Всесвіту, що здатна до породження особистісного часу, його розширення, примноження, прискорення/уповільнення, зрештою – до вільного ставлення до часу та вільного вибору майбутнього.

Висновки з проведеного дослідження. Отримані результати дозволяють при-

пустити, що логіка дослідження проблеми психологічного часу в психології – від категорії об'єктивної до суб'єктивно-суб'єктивної, може бути екстрапольована у контекст дослідження індивідуальної освітньої траєкторії особистості як явища, що має біопсихосоціокультурну природу й психологічний зміст якого розкривається, у тому числі й у площині просторово-хронологічній.

У багатфакторному експериментальному дослідженні індивідуальної освітньої траєкторії особистості психологічний час може виступати в якості незалежної змінної – чинника, що проявляється на різних рівнях її організації та має трансформаційний потенціал.

Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з експериментальним дослідженням каузальних зв'язків у динамічному просторі, означеному векторами психологічного часу особистості та її індивідуальної освітньої траєкторії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К.А. Время личности и время жизни / К.А. Абульханова, Т.Н. Березина – СПб.: Алетейя, 2001. – 304 с.
2. Акимова Л.Н. Психология времени: одесская научная школа экспериментальной психологии / Л.Н. Акимова // Проблемы научных исследований «Психологии времени» в трудах ученых Одесского университета: традиции и перспективы: сборник научных трудов, посвященных 65-летию проф. Б.И. Цуканова и 20-летию отд. психологии ОНУ им. И.И. Мечникова / под общ. ред.: З.А. Киреева; Одесский нац. ун-т им. И.И. Мечникова. – Одесса: Одесский нац. ун-т, 2012. – 11–24 с.
3. Беспалов Б.И. Анализ представлений о времени в тайм-менеджменте // Б.И. Беспалов / Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Современные проблемы прикладной психологии». – Т. 1. – Ярославль, 2006. – 108–112 с.
4. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – Киев: Наукова думка, 1984. – 209 с.
5. Лушин П.В. Личностные изменения как процесс: теория и практика / П.В. Лушин. – Одесса: Аспект, 2005. – 334 с.
6. Сухенко Я.В. Індивідуальна освітня траєкторія: аналіз феномену у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях / Я.В. Сухенко // Проблеми сучасної психології / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 38. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. – 371–383 с.
7. Цуканов Б.И. Время в психике человека / Б.И. Цуканов. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.
8. Элькин Д.Г. Восприятие времени / Д.Г. Элькин – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1962. – 311 с.: ил.